

UOT: 332.1

REGIONAL AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ İNKİŞAFININ
NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏHLİL EDİLMƏSİ METODLARIR. Ə. İLYASOV
Gəncə Dövlət Universiteti

Aqrar-sənaye kompleksi ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biridir. Əhalinin həyat səviyyəsi onun dayanıqlı və səmərəli fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Aqrar-sənaye kompleksi dedikdə iqtisadiyyatın bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan və əhalinin ərzağa və kənd təsərrüfatı xammalından hazırlanan məhsullara olan tələbatını ödəyən sahələrinin toplusu nəzərdə tutulur. Aqrar-sənaye kompleksi Azərbaycan iqtisadiyyatının ən iri sahələrindən biridir. Regional aqrar-sənaye komplekslər öz ehtiyaclarının təmin olunmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalının idxal və ixrac edilməsinə istiqamət götürə bilər.

Açar sözlər: aqrar-sənaye kompleksi, fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, kənd təsərrüfatı müəssisələri, emal müəssisələri, regional inkişaf modelləri, balans metodu və i.ə.

Ölkənin regionlarında əldə olunan istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri təhlil edilərkən regional kompleksin sahələrarası modelindən, istehsalın yerləşdirilməsinin struktur-məntiqi, iqtisadi-riyazi və optimallaşdırma metodlarından istifadə oluna bilər.

Məqalə də bütün bu və bunlarla əlaqədar olan digər məsələlərdən bəhs olunur.

Aqrar-sənaye kompleksi (ASK) ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Onun tərkibinə aşağıdakı sahələr daxildir:

1) Kənd təsərrüfatı, habelə ASK-nın digər sahələri üçün istehsal vasitələri (investasiya əmtələri) istehsal edən və onlara istehsal - texniki xidmət göstərən sahələr. Bu sahələr traktor və kənd təsərrüfatı maşınqayırmasından; heyvandarlıq üçün avadanlıqlar istehsalından; ərzaq maşınqayırmasından; yüngül sənaye üçün maşınqayırmadan; mineral gübrələr və bitkiləri mühafizə vasitələri istehsalından; mikrobiologiya sənayesindən; kənd və yol tikintisindən; kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqlarının təmiri və onlara texniki xidmət göstərən sahələrdən və s. ibarətdir.

2) Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslər. Bunlara iri və orta kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları və s. aiddir. ASK-nın ikinci sferası aşağıdakı iki böyük sahədən ibarətdir: 1) bitkiçilik; 2) heyvandarlıq. Bunların hər biri də öz növbəsində daha kiçik sahələrə bölünür. Məsələn, bitkiçilik sahələrinə taxılçılıq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, tütünçülük, meyvəçilik, üzümçülük, kartofçuluq, çuğundurçuluq, bostançılıq və s. sahələr, heyvandarlığa isə maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq, arıçılıq, atçılıq, donuzçuluq, vəhşi heyvandarlıq və s. sahələr daxildir.

ASK-nın tərkibində mərkəzi sistemformalaşdırıcı vasitə kənd təsərrüfatıdır. Kompleksin son məhsulunda onun xüsusi çəkisi təqribən 50%-ə bərabərdir. ASK-nın əmək potensialının yarısından çoxu və istehsal fondlarının 65-70%-i kənd təsərrüfatının payına düşür.

ASK-nın üçüncü sferasına kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tədarükünü, daşınmasını, saxlanmasını, emalını həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar – unüyütmə və yarma sənayesi; süd və yağ-pendir sənayesi; meyvə-tərəvəzin konservləşdirilməsi sənayesi; tara və anbar təsərrüfatı; ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat; yüngül sənayenin bir hissəsi (toxuculuq, ayaqqabı, xəz-dəri); topdan və pərakəndə ticarət; ictimai iaşə - daxildir. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə üçüncü sferaya daxil olan müəssisə və təşkilatların xüsusi çəkisi ASK-nın son məhsulunda 35-40% təşkil edir. Kompleksdə çalışan işçilərin 28%-i, istehsal-texniki potensialın 18-20%-i onun payına düşür.

ASK-nın tərkibinə daxil olan sahələrin fəaliyyəti bir məqsədə - yüksək keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalına, onların ən az itkilərlə istehlakçılara çatdırılması və sənayenin emaledici sahələrinin kənd təsərrüfatı xammalları ilə təmin olunmasına yönəldilmişdir. Regionların ASK-ları özlərinin kənd təsərrüfatı xammallarına və ərzaq məhsullarına olan tələbatının özlərinin ödəmələrinə yaxud da onların ixrac və idxal olunmalarına istiqamətləndirə bilərlər. (1,s.312-314)

Regional təhlil metodu dedikdə, regional sistemlərin yerləşdirilməsi və inkişafını təhlil etmək üçün istifadə olunan "alətlərin" toplusu nəzərdə tutulur. Regional iqtisadi tədqiqatlara aşağıdakı təhlil metodları aiddir: 1) sahələrarası regional kompleks modeli; 2) istehsalın yerləşdirilməsinin

struktur – məntiqi və balans metodları; 3) iqtisadi-riyazi və optimallaşdırma metodları.

Regional sosial-iqtisadi sistemin imkanlarını və inkişaf etdirilməsi problemlərini tədqiq etmək üçün regional iqtisadi modellər işlənib hazırlanır. Bunların içərisində aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- 1) iqtisadi baza modeli;
- 2) “xərc – məhsul buraxılışı” modeli;
- 3) ekonometrik model.

Regional tədqiqatlarda istifadə edilən iek modellərdən biri iqtisadi baza modeli olmuşdur. Bu model əmtəələrin satış bazarlarına uyğun olaraq regional iqtisadiyyatın aşağıdakı iki istehsal sahəsinə bölünməsinə əsaslanır:

1) regiondan kənarda olan istehsalat sahəsi (baza bölməsi)

2) regionun daxilində olan istehsalat sahəsi (xidmət edən bölmə)

Bu model regional bazara yalnız xarici şəraitin ümumi təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Sahənin səhəyə təsirinin xarakterini daha xırdalıqları ilə əks etdirmək, habelə onların istehsalın müxtəlif sahələrinə təsir dərəcəsini aşkara çıxarmaq üçün regional iqtisadi sistemi daha dərinəndən əsaslandırmaq lazımdır. Bu zaman “xərc – məhsul buraxılışı” modelindən istifadə edilə bilər.

Ekonometrik modellər içərisində onun iki tipini qeyd etmək olar. Bunlardan biri sadə, digəri isə müştərək bərabərlik sistemidir. Sadə ekonometrik model tipi ümummilli və regional dəyişənləri əlaqələndirən regressiv bərabərliklər qruplarından ibarətdir. Müştərək bərabərlik sistemindəki modellərdə ayrı-ayrı bərabərliklər arasındakı təsadüflərdən asılı olan və deməli, ümumiləşdirilə bilməyən əlaqələr və hər bir modelin endogen dəyişənləri nəzərə alınır.

Regional təhlilin yuxarıda adları çəkilən modelləri regional iqtisadi artımın öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və bu, onların region səviyyəsində mövcud imkanlar və iqtisadi artım problemləri mövqeyindən qiymətləndirilməsinə imkan verir. Lakin qəbul olunan çoxplanlı regional sosial – iqtisadi qərarların qiymətləndirilməsi, onların regionda ekoloji və sosial – iqtisadi şəraitə təsiri nəzərə alınmaqla reallaşdırılması prosesinin iştirakçıların maraqları baxımından təhlil olunmasının mümkünlüyü və zəruriliyini nəzərdə tutur. Bu qiymətləndirməni yalnız müəyyən zaman və məkanda regional sosial – iqtisadi sistemin təkrar istehsalının fəaliyyət göstərdiyi modellər sisteminə istifadə olunmaqla təmin etmək olar.

Struktur – məntiqi metodların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, regional sistemin qarşılıqlı əlaqədə olan elementləri müxtəlif istiqamətlər üzrə nəzərdən keçirilir. Regional əlaqələrin tədqiq olunmasının

struktur – məntiqi metodlarının tərəfdarları ona əsaslanırlar ki, regionların qarşılıqlı məntiqi iqtisadi əlaqələrə görə məhsulların satış bazarlarının yerləşdikləri yerlərdən asılı olaraq iki bölməyə ayrılabilir. Bunlardan biri məhsulları regionun hüddudlarından kənarda reallaşdıran və bütövlükdə ölkənin mənafeyinə uyğun fəaliyyət göstərən baza bölməsi, digəri isə regionun daxili tələbatını ödəməklə regional təsərrüfata bütövlük gətirən bölmədir. (2, s. 28 – 29)

Bu bölgü belə bir ilkin şərtə, məntiqi düşüncəyə əsaslanır ki, regional iqtisadi artım bölgənin hüddudlarından kənarda reallaşdırılan əmtəələrin həcmi ilə müəyyən edilir və bu da regiona zəruri məhsulların idxalı üçün vəsait mənbəyi hesab olunur. Buna əsasən baza bölməsinin intensiv inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi haqqında nəticə çıxarılır. İqtisadi baza metodları həll edilməsi olduqca çətin olan problemlərlə – hər şeydən əvvəl bölmələrin bir – birindən fərqləndirilməsi ilə – əlaqədardır. Baza bölməsinin müəyyən edilməsinin bir çox metodları vardır. Bunlardan biri baza bölməsinin lokallaşma əmsəlidir.

Bu modellərin vasitəsilə regionlararası əlaqələr və xarici fəaliyyətin regiona təsiri kifayət qədər adekvat olaraq əks etditilsə də, ölkəmizdə onlardan demək olar ki, geniş istifadə olunmur.

Regional əlaqələrin tədqiq edilməsində balans metodlarından da geniş istifadə olunur. Bu metodun tərəfdarları iqtisadiyyatın ərazi üzrə tarazlı inkişaf etdirilməsinin və bununla əlaqədar müəyyən modellərin işlənib hazırlanmasının zəruriliyinə əsaslanırlar. Həm də bu zaman regionda təkrar istehsal prosesinin çox müxtəlif sahələrinin bir – biri ilə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur.

Keçən əsrin 60-cı illərindən riyazi metodlardan istifadə olunmasına başlanılması ilə əlaqədar olaraq problemin öyrənilməsi keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. İlk riyazi modellər V. Leontyev, U. İzard, L. Mozes, X. Generi tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bunlar sahələrarası balansın regionlararası və regional modellərindən ibarət olmuşdur.

Məhsulların istehsalı və bölgüsünün ərazi balansları maddi balansların müxtəlif növləridir. Onlar regionların iqtisadiyyatının, nəqliyyat – iqtisadi əlaqələrin axtarılması və istifadə edilməsi məqsədilə işlənib hazırlanmışdır.

ASK sahələrinin inkişaf etdirilməsində mütənasibliyi təmin etmək məqsədilə balans metodundan istifadə olunur. Bu metodun köməyi ilə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ilə bu sahənin maddi – texniki təchizat səviyyəsi, emal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ilə eməledici sənayenin gücü arasındakı tarazlıq təmin olunur.

ASK – nın balans sistemində aşağıdakılar daxildir: əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istifadəsinin maddi balansları (məsələn, taxıl balansı, ət balansı və i.ə.), istehsal gücləri balansları, ASK – nın sahələrarası balansı və s. ASK – ya uyğun işlənib hazırlanmış dinamik modellərin köməyi ilə onun sahələri arasındakı əlaqələr və onların tarazlı inkişafı təmin olunur. Bunlara əsasən, habelə ASK – nın kapital qoyuluşuna, əmək ehtiyatları və maddi resurslara olan tələbatını müəyyən etmək olar. (3,s. 220 – 221)

Ehtiyatlar	İstifadə olunma
İlin əvvəlinə olan qalıq İstehsal	Kənd təsərrüfatında o cümlədən :
İdxal	toxum üçün
Dövlətin toxunulmaz taxıl ehtiyatı	mal – qara və quş yemi üçün ərzaq məhsullarının istehsalı üçün ərzaq məhsulu kimi birbaşa istifadə (emal edilmədən) Qeyri - ərzaq məhsullarının istehsalına İxrac İtkilər İlin axırına qalıq Dövlətin toxunulmaz ehtiyatına əlavələr

Məlum olduğu kimi, taxıl, xüsusilə də ərzaqlıq taxıl ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında çox mühüm rol oynayır. Odur ki, taxıl balansını bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək. Etiraf etmək lazımdır ki, ölkəmizdə taxıl istehsalının artırılması və ona olan tələbatın ödənilməsi üçün hər cür şərait vardır. Lakin hələlik bu sahədə işlərin tələb olunan səviyyədə getdiyini demək düzgün olmazdı. Belə ki, ölkəmizin taxıla olan illik tələbat təqribən 3,8 – 4,0 mln. ton olduğu halda, 2,4 – 2,6 mln. ton civarında məhsul istehsal edilir.

Taxıl istehsalının “ əlavə məhsul hesabına” artırılması mənbələri mövcuddur. Bunlar ərzaqlıq taxılın keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, onun sənaye üsulu ilə emalının təkmilləşdirilməsindən, taxıl itkisinin azaldılmasından, səpin materialının və dənli bitkilərin sortunun yaxşılaşdırılmasından,

qarışıq yem istehsalı müəssisələrində yem üçün taxılın emalında ən yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi yolu ilə qənaət əldə olunmasından və s. ibarətdir.

Taxıl balansı kənd təsərrüfatı ili (cari ildə iyulun 1 – dən gələn il iyulun 1 – dək olan müddət) üzrə, başqa sözlə, “məhsuldan məhsula” dövrünü əhatə edən müddət üzrə işlənib hazırlanır. Taxıl balansının sxemi aşağıdakı kimidir:

Taxıl balansının sxemi (mln. ton)

Uzunmüddətli perspektivdə aqrar – sənaye kompleksi məhsullarının həcmi əhalinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalarla yüksək keyfiyyətli məhsullarla daha yaxşı təmin olunması və onun çeşidinin genişləndirilməsi vəzifələri ilə müəyyən edilir.

ASK məhsulları istehsalının ümumi həcmi müəyyən edilərkən aşağıdakı proqnoz məlumatlarından istifadə olunur: 1) əhalinin sayının, onun strukturunun dəyişməsi; 2) qida məhsulları istehsalının elmi cəhətdən əsaslandırılmış və qeyri - ərzaq məhsulları istehlakının səmərəli normaları; 3) əhalinin gəlirlərinin və istehlak malları qiymətlərinin dəyişməsindən asılı olaraq istehlakın quruluşunun dəyişməsi; 4) dünya qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar verilən proqnozlar nəzərə alınmaqla sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının (o cümlədən ərzaq məhsullarının) ixracı və idxalı.

Bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatın həcmi və quruluşunu müəyyən etmək üçün hər nəfərə görə qida və qeyri - ərzaq məhsulları istehlakının tövsiyə olunan səmərəli normalarından da istifadə edilir. (3,s.221-223)

Beləliklə, ölkəmizin ərzaq məhsullarına və xammallara olan tələbatının ödənilməsində ASK-nın rolu daim artır. Odur ki, Azərbaycan dövlətinin aqrar – siyasəti kənd təsərrüfatında və ASK-nın digər sahələrində nəzərə çarpan nöqsanların aradan qaldırılmasına, bazar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə, ixrac yönümlü sahələrin üstün inkişaf etdirilməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində aparılan işlərin məqsədyönlü məcraya salınmasına yönəldilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Экономика и управление аграрным производством. Коллектив авторов. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Ростов-на-Дону, 2008, 714 стр. 2. В. Кундиус. Экономика аграрно-промышленного комплекса. Учебное пособие для системы дополнительного профессионального образования. Москва, 2010 , 539 стр. 3. О. Мəmmədli, М. İsmayılov, F. İsmayılov. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2014-cü il, 623s.

Р. А. Ильясов

Агропромышленный комплекс один из наиболее важных в экономике страны, от устойчивости и эффективности его функционирования зависит уровень жизни населения. Агропромышленный комплекс - это совокупность отраслей экономики связанных с производством продовольствия и предметов широкого потребления из сельскохозяйственного сырья и снабжением ими населения. Это крупнейший сектор экономики Азербайджана. АПК региона может быть ориентирован на самодостаточность в обеспечении региональных потребностей, на вывоз или ввоз сельскохозяйственного сырья и продовольствия за его пределы.

Аппарат региональных экономических исследований включает следующие группы методов регионального анализа: межотраслевая модель регионального комплекса, структурно-логические и балансовые методы размещения производства, экономико-математические и оптимизационные методы и т. д.

Все эти и другие вопросы связанными с этой проблемой рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: аграрно-промышленный комплекс, физические лица, юридические лица, сельскохозяйственные предприятия, перерабатывающие предприятия, модели регионального развития, балансовый метод и т.д.

Theoretically basis for the development of regional agriculture and methods of analysis.

R. A. Ilyasov

Agro-industrial complex is one of the most important sphere in the country's economy, the standard of living of the population depends on the stability of the run and stabilize its functioning. Agriculture is a set of industries related to the production of food and consumer goods from agricultural raw materials supply of population. It's the largest sector of the Azerbaijani economy. Agro-industrial complex in the region is able to be focused on self-sufficiency in the provision of regional needs, to output or import agricultural products and foodstuffs beyond.

The Regional Economic Research Unit includes the following groups of methods of regional analysis: cross-sectoral model of regional complex, structural and logical placement and balance methods of production, economic and mathematical methods and optimization methods etc...

All these and other questions related to the issue considered in this article.

Key words: agro-industrial complex, natural persons, legal entities, Agricultural enterprises, processing enterprises, regional development models, the balance method, etc.